

Ülo Valk. *The Black Gentleman: Manifestations of the Devil in Estonian Folk Religion*. – *FF Communications*, No. 276. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2001. – 217 p.

Estiškas velnias susilaukė tarptautinio populiarumo. *FF Communications* serijoje pasirodė Tartu universiteto Estų ir lyginamosios folkloristikos katedros profesoriaus Ülo Valko studija „Juodasis ponas: Velnio pavidalai estų liaudies tikėjimuose“. Tai šiek tiek pataisyta ir į anglų kalbą išversta autoriaus disertacija, kuri buvo apginta 1994 m. (estiškai išleista 1998 m.).

Kaip pratarėje rašo Ü. Valkas, pagrindinė jo darbo idėja gana paprasta: parodyti, „kad estų liaudies tikėjimų formos yra neatšiejama krikščioniškosios Europos liaudies religijos dalis. Toks teiginys atrodytų pernelyg akivaizdus, kad norint jį įrodyti dar reikėtų specialios studijos, tačiau reikalas tas, jog ankstesni tyrinėtojai stengėsi senuosius estų liaudies tikėjimus visų pirma sieti su hipotetiniu finougrų paveldu“ (p. 9).

Velnias – populiariausias mitinis estų liaudies tradicijos personažas, pasirodantis daugelyje žanrų. Savotiškai paradoksalu, kad iki šiol jis nesulaukė didesnio estų liaudies tikėjimų tyrinėtojų dėmesio: nors nemažai darbų skirta estiško jo vardo (*kurat*) kilmės analizei, su šiuo personažu susijusi tikėjimų ir įvaizdžių sistema būdavo paliečiama tik prabėgomis. Viena iš priežasčių galėjo būti vyravusi nuomonė, kad velnio įvaizdis priklauso išimtinai „oficialiajai“ religijai – krikščionybei, todėl tarsi nėra folkloristų tyrinėjimų objektas. Tad velnias pakliuvo į keistoką ir nepalankią akademinę situaciją: viena vertus, giliš ir ikikrikščioniškos „archaikos“ ieškojimai, o antra vertus, tariamai „krikščioniška“ šio vaizdinio prigimtis menkai teskutinoma domėjimaisi šia spalvinga liaudies tradicijų figūra. „Tačiau rinkdamas medžiagą šiai knygai, – toliau rašo Ü. Valkas, – aš vis labiau įsitikinau, kad folklorinio velnio vaizdinio kilmės problema estų tradicijoje toli gražu nėra išspręsta. Krikščioniškojoje žmonių giminės Priešo figūroje nemažai yra išli-

kusių ir kur kas senesnių tikėjimų įvairiomis antgamtinėmis būtybėmis atgarsių. Velnio vaizdinyje sumišusios skirtingų epochų idėjos: ikikrikščioniškieji bruožai susipynę su sentikių ir Romos katalikų idėjomis bei liuteronų tikėjimo įtaka – pastaroji galiausiai ir įsivyravo“ (p. 11).

Kaip pamename, prie panašių išvadų, tyrinėdamas lietuviškąjį folklorinio velnio paveikslą, buvo priėjęs ir Norbertas Vėlius (Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė, 1987). Velnio vaizdinyje jis skyrė archajiškąjį substratą ir krikščioniškąjį antsluoksnį, kuris jam atrodė esąs labai plonas ir paviršinis. Iš esmės pritardamas tokiam požiūriui, Ü. Valkas vis dėlto pažymi, kad lietuvių tyrinėtojo išvados esančios kiek per kategoriškos: lyginimas su estų tradicija įrodąs, kad krikščionybės poveikis folklorinio velnio vaizdinui daug didesnis ir esmingesnis, nei manė N. Vėlius (p. 16). Ü. Valkas gana plačiai remiasi N. Vėliaus studija, joje pateiktus statistinius duomenis apie velnio pavidalus lietuvių tautosakoje gretina su estiškais duomenimis (žr. I priedą, p. 200–202). Tiesa, velnio vaizdinį jis tyrinėja pasitelkdamas kiek kitokią medžiagą ir mokslinę metodiką nei N. Vėlius savo knygoje. Antai daugiausia dėmesio Ü. Valkas skiria trims tautosakos žanrams, kuriuose tiesiogiai užfiksuoti populiariūs mitiniai vaizdiniai: tai sakmės (fabulatai), asmeninius susidūrimus su antgamtine sfera atspindintys pasakojimai (memoratai) ir liaudies tikėjimai. Pasakas, kuriose velnias taip pat neretai figūruoja, autorius prisipažįsta palikęs nuošalyje kaip nepatikimą šaltinį liaudies tikėjimams tyrinėti, nors jos esančios įdomios kitais aspektais – velnio paveikslas jose turįs labai savitų bruožų (p. 18). Darbe pateikiama statistinė velnio pavidalų analizė remiasi 1723 folkloro tekstais. Kickybinė dažnumų analizė naudojama

siekiant kolektyvinius, populiarius ir tradicinius įvaizdžius atskirti nuo individualių fantazijų, neturinčių didesnės kultūrinės reikšmės (p. 17).

Pagrindinis knygos tikslas – pateikti išsamia, statistiniais tyrinėjimais pagrįstą velnio pavidalų (manifestacijų) estų liaudies tikėjimuose studiją, estiškąjį velnio vaizdinį analizuojant krikščioniškosios Vakarų Europos demonologijos ir kitų tautų folkloro kontekste (p. 18). Pažymėtina, kad šiuo atžvilgiu išryškėja įspūdinga autoriaus erudicija ir platus mokslinis akiratis: Ū. Valkas yra tyrinėjęs įvairių tautų demonologiją, Senovės Indijos kultūrą, sanskritą, be to, gerai susipažinęs su naujausiomis folkloristikos mokslo kryptimis ir tendencijomis. Tiesa, knygos pratarinėje jis prisipažįsta, kad prieš penkerius metus apgintą darbą dabar rašytų kiek kitaip: tikriausiai daugiau dėmesio skirtų to laikotarpio, kai Estijoje buvo užrašyti nagrinėjami tautosakos fragmentai, kultūriniam bei socialiniam kontekstui. Tuo tarpu šios monografijos pagrindą iš esmės sudaranti empirinių duomenų analizė, o ne teoriniai samprotavimai. Į folklorą joje žiūrima diachroniškai – kaip į tekstinę tradiciją, išsaugojusią praeities laikų tikėjimus, siužetus ir motyvus (p. 9).

Knygą, neskaitant įvado ir pabaigoje pateikiamų išvadų, priedų, santrumpų ir šaltinių sąrašų, sudaro septyni skyriai, kuriuose atitinkamai nagrinėjami antropomorfiniai, zoomorfiniai, fantastiniai velnio pavidalai, jo pasirodymai negyvų daiktų forma, velnio karieta, velnio metamorfozės ir žmonėms velnio sukeltos vizijos bei haliucinacijos. Pirmieji du skyriai yra stambiausi, jie dar skirstomi į poskyrius. Pavyzdžiui, atskirai aptariamas vyro ir moters, skirtingų luomų ir profesijų atstovų pavidalu pasirodantis antropomorfinis velnias. Nemaža dėmesio skiriama vienam populiariausių velnio pavidalų – juodojo pono (vokiečio dvarininko), ta proga aptariant ir vokiečių žemvaldžių demonizavimą XVII–XVIII a. estų tradicijoje apskritai. Zoomorfinį velnią nagrinėjantis

skyrius dar skyla į naminio gyvulio, laukinio gyvūno ir ornitomorfinį pavidalą įgijusiam velniui skirtus poskyrius. Fantastinį (satyro ar kitokių demoniškų bruožų turintį) velnią Ū. Valkas traktuoja kaip specifinę jo formą ir analizuoja atskirame skyriuje – kitaip nei N. Vėlius, kuris panašų lietuviško velnio pavidalą laikė tik viena antropomorfinio velnio atmaina. Tačiau knygoje rašoma, kad velnio manifestacijos estų folklore iš esmės atitinka kitų tautų (vokiečių, lietuvių) analogiškose studijose pateiktus duomenis: dažniausiai velnias pasirodo antropomorfiniu (58,9%, iš jų – 52,3% vyro ir 6,6% moters), kiek rečiau – zoomorfiniu (20,8%), satyro ar kitokiu fantastiniu pavidalu (15,2%), dar rečiau – kaip negyvas daiktas ar gamtos reiškinys (4,4%) ir kaip neaiškios formos objektas (0,7%). Taigi estų folklore atsispindi tos pačios tendencijos, kaip ir kitų Europos tautų tradicijose.

Nagrinėdamas velnio įvaizdį estų tradicijoje, Ū. Valkas remiasi ne vien tautosaka, bet ir viduramžių teologų bei demonologų raštais, kunigų pamokslais, vadinamąja *exempla literatūra* (didaktinėmis istorijomis, įterpiamomis į pamokslus, kad jie būtų įtaigesni), taip pat XVII a. Estijoje vykusių raganų teismų protokolais. Visa tai leidžia jam pastebėti nemenką bažnyčios įtaką liaudies sakmių siužetams. Štai tipiškas pavyzdys: daugelio tautų folklore viena iš velnio ir kitų antgamtinių būtybių funkcijų – ginti krikščioniškos moralės bei elgesio normas ir bausti jų laužytojus. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų paradoksalu: velnias – didžiausias krikščionių ir Dievo priešas – dažnai veikia kaip tikėjimo gynėjas. Tokį velnio „moralisto“ vaidmenį Ū. Valkas aiškina cituodamas krikščionybės teoretikų raštus: dar šv. Augustinas pažymėjęs, kad Dievas nusidėjėliams bausti pasitelkiaš bloguosius angelus, t. y. demonus, o Heinrichas Krameris (vienas garsiojo veikalo *Malleus Maleficarum* autorių) tikino, esą Dievas leidžiaš velniams veikti didesnei savo paties šlovei (p. 126). Be to, pasak tikėjimų, Dievo valia lėmė ir kitą svarbų

velnio veiklos aspektą: nors ši mitinė būtybė turi ypač daug pavidalų ir gali pasirodyti bet kokia forma arba nuolat ją mainyti, vis dėlto tobulai užsimaskuoti ir tapti žmogui visiškai neatpažįstamas jis negali – koks nors demoniškas bruožas (dažniausiai – kanopos) jį išduoda. Pasirodo, viduramžiais tikėta, kad tiktai Dievo įsakymu velnias negalįs nuslėpti tikrosios savo prigimties – kad ir koks gudrus būtų, tobulai pasikeisti jis neįstengia, nes tai esą ne jo galioje (p. 125–128).

Estų mokslininkas pabrėžia įdomią tendenciją – nemažai sakmių siužetų (ypač apie velnius, raganas, įvairių draudimų nepaisymą ir pan.) plito tiesiogiai per bažnyčią, nes būdavo vartojami pamoksluose. Vis dėlto šio reiškinių nereikėtų absoliutinti: kiekviena folklorinė tradicija iš šalies priima ir perima toli gražu ne viską, o tik tai, kas atitinka jos prigimtį. Pavyzdžiui, rupūžė ir gyvatė (žaltys) – itin populiarūs velnio pavidalai viduramžių dvasininkų pamoksluose – estų liaudies tradicijoje praktiškai nepriėjo, nes pernelyg kirtosi su ankstesniaja, ikirikščioniškąja pasaulėžiūra, kurioje šie gyvūnai buvo laikomi mirusiojo vėlės įsikūnijimais ir turėjo išskirtinį statusą kaip namų globėjai (p. 133–135).

Skaitant šią studiją, į akis krinta daugybė sutapimų ir paralelių su lietuvių tradicija: pradėdant populiaruotu velnio – „vokietuko“, ponaičio pavidalu, paplitusiu tiek estų, tiek lietuvių tautosakoje, ir baigiant smulkiais detalėmis. Pavyzdžiui, Estijoje daug kur žinomas tikėjimas, kad skrybėlė iš nagų velnią daranti nematoma (nors, pasak Ū. Valko, sakmių apie tai beveik neužfiksuota, p. 48); plg. Lietuvoje užrašytą tikėjimą, kad iš žmogaus nagų velniai siuva sau „kepeliušius“ (LPK 3305). Nemažai sakmių siužetų itin populiarūs tiek Estijoje, tiek Lietuvoje, tiek ir visoje Europoje, kaip antai: „Muzikantas velnių puotoje“ (LPK 3276), „Bando juokais pasikarti (velnias sutrukdo pagalbą)“ (LPK 3309) ir kt. Lietuvių ir estų etiologinėse sakmėse Dievas ir velnias kar-

tais įsivaizduojami broliais (p. 60), o blogieji angelai, arba velniai, vaizduojami atsiradę iš kibirkščių, skylančių Dievo pagalbininkui daužant vienas į kitą du akmenis (p. 61, plg. LPK 3001). Moters pavidalu pasirodantys estų velniai turi nemažą bendrumų su lietuviškomis laumėmis (p. 64; beje, čia reikėtų prisiminti, kad estų kalba neturi gramatinės giminės kategorijos!).

Aišku, esama ir ryškių skirtumų, pavyzdžiui, estų tautosakoje velnias labai retai vaizduojamas pastoriumi (užfiksuoti tik penki atvejai, tuo tarpu lietuvių sakmėse, N. Vėliaus duomenimis, velnias kunigu pasirodo septyniolika kartų, o Jonas Balys savo kataloge velnio ir dvasininkų santykius vaizduojančius sakmių siužetus išskyrė net į atskirą poskyrį, žr. LPK 3266–3270). Estų velnias niekad nebūna ir medžiotoju, nors šis jo pavidalas populiarus visoje Europoje (plg. lietuvių – 19 atvejų). „Sunku pasakyti, kodėl kartais estai pasirodydavo itin imlūs vienoms išorinėms įtakoms, o kitų visiškai nepriimdavo, – rašo studijos autorius. – <...> Atrodytų, tarsi svetimi tikėjimai būtų buvę perkošiami per tam tikrą filtrą, kuris sulaikydavo daugelį dalykų ir nelcisdavo jiems prigyti vietos folklore. Gali būti, kad atsižvelgdami į savo tradicijos konservatyvumą estai pirmenybę teikė vienokiems, o ne kitokiems kultūros aspektams. Šiuo tarpu daugiau nieko negalime paaiškinti. Tačiau ir šiandien pastebime analogiškų reiškinių. Antai sovietinė masinė kultūra estams iš esmės liko svetima, o amerikietiškoji, priešingai, šiandien nesutinka beveik jokio pasipriešinimo“ (p. 74).

Apibendrinamas knygos autorius pažymi, jog velnio pavidalas sakmėse paprastai priklauso nuo sakmės tipo, veiksmo vietos ir vaizduojamos situacijos. Pavyzdžiui, sakmėse, kur velnias gąsdina ar baudžia nusidėjėlius, jis dažniausiai pasirodo fantastiniu satyro pavidalu. Kai velnias susijęs su mirtimi ir mirusiais, vyrauja antropomorfinė jo forma: mirštančiojo sielos pasiimti jis paprastai atvyksta juodojo pono pavidalu. Taip pat

ponu jis vaizduojamas sakmėse, kur pavėži pakeleivį, veda kaustyti arklius ir pan. Beje, karieta – būdinga jo transporto priemonė. Pirtyje ar jaujoje velnias aptinkamas daugeliu įvairiųjų pavidalų, taip pat ir zoomorfinių, tad neabejotina, jog krikščioniškasis velnias čia bus pakeitęs senąsias šių pastatų dvasias. Nuo perkūno velnias sprunka irgi daugybe įvairiųjų pavidalų, tarp jų – ir negyvo daikto (kamuolio). Šiose sakmėse velnią randame seniausiąja forma, tad nenuostabu, jog viduramžiškas jo įvaizdis – fantastinis satyro pavidalas – čia tiesiog neįmanomas.

Antra vertus, velnio vaizdavimas priklauso ir nuo sakmės žanro: išsamiausiai fantastinis velnias nupasakojamas memoratuose, kurių dalis greičiausiai atspindi individualias vizijas. Tuo tarpu tradicinėse sakmėse (fabulatuose) velnio aprašymai retesni ir trumpesni, dažniausiai išskiriamas tik koks nors vienas kitas į akis krintantis jo bruožas. Kadangi sakmių užfiksuota daugiausia, tad jose ir išryškėja bendras vizualinis tipiško estų velnio paveikslas (p. 192–193).

Grįždamas prie amžinojo klausimo, ar folklorinis velnias labiau laikytinas ikikrikščioniška ar jau krikščioniška figūra, Ū. Valkas rašo: „Kiekvienu religinio sinkretizmo atveju labai sunku išmatuoti, kiek „krikščioniška“ ar „pagoniška“ yra tam tikra visuomenė. Šiuo metu vyrauja nuostata, jog estų liaudies tikėjimai esą finougriškos kilmės ir todėl daug archajiškesni ir labiau ikikrikščioniški nei kitų Europos tautų. Vis dėlto ši nuostata atrodo besanti klaidinga. Mitinės estų folkloro būtybės turi daugiau ar mažiau tikslų atitikmenų Skandinavijos ir kitų Vakarų Europos šalių tradicijose. <...> O velnio vaizdinys glaudžiau nei kuris kitas sieja estų tikėjimus su krikščioniškąja Europos kultūra. <...> Nors estai turi nemaža sąsajų su finougrų tautomis rytuose ir visa kultūrine Šiaurės Eurazijos erdve, vis dėlto estų liaudies tikėjimai yra neatskiriama krikščioniškosios Europos liaudies tradicijų dalis“ (p. 196). Įkyriai peršasi klausimas: jei „estus“ čia pakeistume „lietuviais“, o „finougrus“ – „baltais“, ar ne panašią išvadą galiausiai būtume priversti padaryti?

Lina Būgienė

John Minton and David Evans. “The Coon in the Box.” A Global Folktale in African-American Tradition. – FF Communications, No. 277. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2001. – 112 p.

Tarp populiariausių afroamerikiečių pasakų yra istorija, folkloristų vadinama „Meškėnas dėžėje“.

Pasakojama: atėjęs kartą juodaodis samdinys / vergas pas baltąjį darbdavį / šeiminką ir sakosi viską žinąs, ką jis galvoja, ką ketina daryti, kokius darbus žada duoti dirbti ir t. t. Kai vakare prieš miegą sukalba poterius, Dievas jam visa tai pasako. Sugavo naktį darbdavys meškėną, pavožė po dėžę / puodu ir kitą dieną klausia samdinio, ką šįkart pasakęs jam Dievas. Samdinys atsakė, kad po dėžę / puodu pakištas naktį sugautas meškėnas. Darbdavys įsiti-

kino, kad šis iš tiesų viską žino. Jis apdovanojo samdinį ir paleido eiti kur sau nori, nes per daug žinąs.

„Meškėnas dėžėje“ – vedinys iš seno ir plačiai pasaulyje paplitusio pasakojimo, paprastai identifikuojamo pagal brolių Grimmų pasakos pavadinimą „Daktaras Visažinis“ (AaTh 1641).

Jungtinių Amerikos Valstijų folkloristai – Indianos universiteto profesorius Johnas Mintonas ir Memfio universiteto profesorius Davidas Evansas, atlikę daugybės įvairiose Naujojo Pasaulio vietose užrašytų istorijos „Meškėnas dėžėje“ variantų analizę,